

22 APRIL 2026 – verschenen in [nr. 17](#)

Het eeuwige vuur van het Midden-Oosten

De doden van vroeger, van nu en van de toekomst

Een kwart eeuw correspondentenschap in Israël, op de Westoever en in Gaza leert: de volken die het land claimen zitten onophoudelijk gevangen in dogma's, slogans en theorieën. Altijd is vrede slechts een intermezzo.

De begrafenis van drie Palestijnen die gedood werden tijdens een aanval van Israëlische kolonisten in Abu Falah, Westelijke Jordaanoever, 8 maart © Faiz Abu Rmeleh / MEI / SIPA / ANP

Tijdens de luchtalarmen verandert het nerveuze Israëlische verkeer in een absurde snelheidsrace tegen raketten. We rijden met honderden andere weggebruikers over Kvish 6, de belangrijkste tolweg van Israël, die het land van noord naar zuid doorsnijdt. De app van Home Front Command op het mobieltje van Jonathan, mijn taxichauffeur, geeft continu *'tzeva adom'*, het alarm voor een directe aanval. 'De bommen zitten nu boven ons', zegt hij terwijl hij mij door de achteruitkijkspiegel nauwlettend gadeslaat.

Niemand lijkt zich iets aan te trekken van het advies van de overheid om op de vluchtstrook te parkeren en op je buik in de berm te gaan liggen met beide handen achter je hoofd gevouwen. 'Er zijn zoveel alarmen', zegt Jonathan. 'Als ik voor iedere aanval moet stoppen, dan heb ik geen werk meer.'

Rechts glijden Israëlische dorpen, steden en boomgaarden aan ons voorbij. Dit is het smalste deel van Israël. Van de afscheidingsmuur tot de stad Netanya is de afstand slechts vijftien kilometer. De aanhoudende raketaanvallen van Iran, Hezbollah en de Houthi's laten duidelijk hun sporen na in het landschap. Platgebombardeerde flatgebouwen, inslagkraters in de velden, kapotgeschoten wegen. Alles in het heilige land echoot oorlog en doden. De doden van toen. Zes miljoen joden die in het Derde Rijk zijn vermoord, de Palestijnse doden van de Nakba. De doden van nu. Twaalfhonderd Israëliërs op 7 oktober 2023, tussen de zeventig- en honderdduizend Gazanen, nog een onbekend aantal slachtoffers van de Iraanse oorlog en de oorlog met Hezbollah in Libanon. En de doden die in de toekomst nog zullen vallen.

Voor Israëliërs en Palestijnen is vrede slechts een pauze tussen twee oorlogen. Het concept vrede als een ruimte voor leven is bijna ongekend. Er is een verlangen, een hunkering, een droom van vrede en vrijheid waarvoor men vecht, maar juist in dat laatste zit de paradox. Er is geen vredesstrategie. Ik las dat Israël momenteel één miljard sjekel per dag (ruim 280 miljoen euro) aan oorlog uitgeeft, terwijl er geen einddoel, geen concreet wederopbouwplan voor Gaza noch voor Israël zelf is en geen idee over normale betrekkingen met Libanon en Iran.

De doden zitten in het geheugen van Israëliërs en Palestijnen. Parkjes worden vernoemd naar gevallen soldaten. Langs de weg naar Jeruzalem staan wrakken van legerjeeps. Foto's van martelaren prijken op de muren op de Westoever. De Gazastrook is een openluchtgevangenis met één groot massagraf. In nieuwsuitzendingen zijn doden abstracte nummers geworden. In Israël is de herinnering aan de Gazaanse doden bijna volledig gewist, terwijl iedere Israëlische dode een mens was met een naam, een familie, vrienden, een bestaan.

Links van ons loopt als een betonnen lint de metershoge afscheidingsmuur, die de Westoever bijna aan het oog van de Israëlische reizigers onttrekt. Af en toe zie ik de daken van de flatgebouwen van Tulkarm en Qalqilya. Tijdens de Zesdaagse Oorlog van 1967 veroverde Israël dit gebied en Oost-Jeruzalem op Jordanië en de Gazastrook op Egypte. Israëliërs noemen de Westoever eufemistisch '*Ha Shtachim*', De Gebieden, alsof het land niet bezet is. Het beloofde land werd een imperium, een bezetter, die bezweek voor de verleiding van absolute macht.

In de 24 jaar dat ik als correspondent in Israël, op de Westoever en in Gaza werk, heb ik geprobeerd om de werkelijkheid van het leven, het conflict en de bezetting zo goed mogelijk te vertolken, terwijl om mij heen volken in de greep waren van dogma's, ideeën, slogans en theorieën. Ik heb geprobeerd om de bewoners van het Midden-Oosten te begrijpen en over wat ik zag en hoorde aan de lezers te berichten omdat ik geloof dat het ertoe doet, dat zij ertoe doen. Manoeuvrerend door het nieuws heb ik historische, etnische en maatschappelijke lijnen zo feitelijk mogelijk trachten te duiden en de verantwoordelijkheid van de regeringen, overheden en leiders benoemd, zodat de lezer zijn onafhankelijke mening kon vormen.

Ik interviewde honderden mensen. Politici, slachtoffers, militairen, Palestijnse vrijheidsstrijders, Israëlische en Palestijnse hoogleraren, bedoeïenen, Palestijnse gevangenen, druzen, Israëliërs, Gazanen. Gewone mensen. Ik zag wat het conflict deed met Israëliërs en Palestijnen, met daders en slachtoffers, aan beide kanten. Hoe Israëlische settlements op de Westoever, in strijd met internationaal recht, als paddenstoelen uit de grond schoten en schieten. Hoe Palestijnen werden teruggedrongen naar een steeds kleiner wordend grondgebied terwijl ze van de Israëlische overheid nauwelijks nog bouwvergunningen krijgen.

Ik zie ook hoe de huidige regering de ogen sluit voor het toenemende settlersgeweld waardoor er in maart van dit jaar alleen al tien Palestijnen werden gedood en er meer dan 250

geweldsmisdrijven werden gepleegd. Hoe het Israëlische parlement de doodstraf voor Palestijnse terroristen heeft aangenomen – de minister van Nationale Veiligheid Itamar Ben Gvir die rondloopt met een gouden broche van een strop op zijn revers – terwijl het de daden van joodse terroristen door de vingers ziet. Dat het Israëlische leger en de politie op de Westoever de settlers beschermen en de Palestijnen daarom doodsbang zijn om in eigen land te reizen.

Anderzijds zag ik ook dat Hamas, een door de EU als terroristisch aangemerkte organisatie, de macht in Gaza verwierf en met een schrikbewind regeerde over de angstige Gazanen, die meerdere keren in opstand kwamen, opstanden die werden neergeslagen. Hamas is aansprakelijk voor de dood van Israëlische burgers onder gruwelijke omstandigheden en de gijzeling van 251 mensen, hetgeen als meervoudige oorlogsmisdrijven wordt gezien. Maar bij de disproportionele oorlog die de Israëlische regering vervolgens tegen Gaza voerde met zoveel doden, vernietiging van infrastructuur – volgens de VN zijn er rond de 1,8 miljoen Gazaanse ontheemden die beperkt toegang hebben tot water, voedsel en hulp – staan niet alleen de oorlog en het misdrijf ter discussie, maar ook de grenzen van het recht en de menselijkheid zelf.

Het beloofde land implodeerde. De extremistische regering voert een uitzichtloze oorlog op meerdere fronten terwijl de joodse bevolking onvoldoende schuilkelders heeft, en de Palestijnse bevolking helemaal geen schuilkelders heeft. Ik heb geprobeerd niet oververhit te raken in het vuur van het Midden-Oosten. Maar na de vele oorlogen, de Tweede Intifada, conflicten, militaire invallen, bezettingen, terroristische aanslagen, 7 oktober, de Gaza-oorlog, de twaalfdaagse Iraanse oorlog, de huidige oorlog in het Midden-Oosten en zoveel geschreeuw, scheldpartijen, politieke retoriek, onbetrouwbare leiders, bombardementen, gewonden, doden, zoveel doden, is mijn stem schor geworden en heb ik een journalistieke tinnitus in mijn oren. Het was en is nooit genoeg.

Zodra ik over Israël en Palestina en Israël en het Midden-Oosten begin, verdwijnen nuances. Mensen vragen mij, boos, haast dreigend, aan welke kant ik sta. Nuanceren staat daar haaks op. Men creëert onverenigbare narratieven zodat het moeilijk wordt om een gemeenschappelijke basis te vinden of het lijden van de ander te zien. Historische context en complexiteit worden weggezet als hinderlijke obstakels. Ik word tegelijkertijd uitgemaakt voor Israël-aanhanger en antisemiet. Maar ik ben geen activistisch journalist. Ik schrijf vanuit jarenlange ervaring en betrokkenheid, niet vanuit een kamp. Ik schrijf over wat er daadwerkelijk gebeurt, om zichtbaar te maken wat te complex is voor slogans – en juist daar wringt de schoen. Complexiteit vervaagt de morele helderheid, terwijl dat laatste precies is waarnaar mensen in deze tijd lijken te verlangen.

Jonathan onderbreekt mijn gedachten. ‘Die ballistische raket uit Iran viel toch vlak bij jouw huis? Hoe was dat?’ Hij vraagt het luchtig, nieuwsgierig, alsof het over een exotische vakantie gaat. Ik ben even stil. Ik voel weer die donkere koude nacht. Gehurkt in de schuilkelder van mijn huis. Buiten het loeiende luchtalarm. Ineens die plotselinge angstaanjagende stilte, gevolgd door een oorverdovende knal. De drukgolf doet de ramen openspringen, borden vliegen als in een jongleeract door het huis, pleisterwerk dwarrelt als sneeuw.

Er is de drang om naar buiten te gaan, de duistere straat op, al weet ik dat het onveilig kan zijn. Dan is er het geluid van sirenes. Zwaailichten knippen als discolampen. Honderd meter verder: de karkassen van drie huizen. ‘Goddank geen slachtoffers’, zegt een buurman in pyjama. Bomscherven hebben een krater in de grond geslagen. In mijn werk heb ik onder Israëlisch vuur op de Westoever gelegen, tussen twee rivaliserende groepen in Gaza gezeten. Ik ben aangehouden en verhoord door het Israëlische leger en door Hamas. Maar nooit was de dreiging zo intiem, nooit kwam het geweld zo dichtbij als op deze koude nacht.

‘Tja’, zeg ik eindelijk. ‘Dat is moeilijk uit te leggen.’ Hij knikt en zet het raam op een kier.

Op het viaduct bij de Israëlische stad Kfar Saba staat een groep demonstranten. Boven de weg hangen zwarte spandoeken met het woord ‘Hallas!’ – ‘Het is genoeg geweest’. Drie weken geleden schreef ik dat 93 procent van de Israëliërs vóór de oorlog tegen Iran was. Maar in deze angstige tijd is de Israëlische publieke opinie zo veranderlijk als het weer. Nu de oorlog langer duurt en de kans op vrede en overwinning verder lijkt dan ooit, vervaagt het optimisme en de eenheid van het eerste uur.

De regering ziet met lede ogen dat overal in het land demonstraties worden gehouden. In Tel Aviv dreven veiligheidstroepen een bijeenkomst van duizend man hardhandig uiteen. Zeventien mensen werden gearresteerd. Volgens het Israel Democracy Institute steunt nog 65 procent van de bevolking de oorlog; 72 procent denkt dat een overeenkomst tussen Iran en de VS de Israëlische veiligheid onvoldoende in acht zal nemen en 80 procent vindt dat Israël de oorlog tegen Libanon tegen elke prijs moet voortzetten.

De politieke verdeeldheid neemt toe. Die wordt mede gevoed door de controversiële begroting voor 2026 van de regering-Netanyahu waarin aanzienlijke bedragen aan de ultraorthodoxe politieke bondgenoten worden toegekend, ten koste van de posten onderwijs en gezondheidszorg. Belastingen worden verhoogd. Bovendien probeert de regering een wetsvoorstel door te drukken dat vrijstelling van dienstplicht voor ultraorthodoxe mannen verankert, terwijl het leger volgens stafchef Eyal Zamir door personeelstekorten en *battle fatigue* op instorten staat.

Verschillende organisaties, waaronder de vrouwenprotestgroep, anti-oorlogsactivisten en anti-regeringsdemonstranten, kwamen samen voor een gezamenlijk protest tegen de Israëlische regering op het Habima-plein, Tel Aviv, Israël, 4 april © Alexi Rosenfeld / Getty Images

Ik beluister bij mensen hopeloosheid, uitzichtloosheid over Israël's toekomst en het gebrek aan leiderschap. Sommigen willen het land verlaten, anderen geloven dat ze hun land moeten dienen.

Palestijnse Israëliërs blijven trouw aan het land van hun voorouders. De verdeeldheid leidt tot heftige discussies onder vrienden, tijdens het familiediner, bij de kruidenier, en splijt soms gezinnen.

Jonathan verwoordt het standpunt van veel Israëliërs. 'Deze oorlog leidt tot niets. Die Trump zegt maar wat. Maar als we nu stoppen betekent dit in de cultuur van het Midden-Oosten totaal gezichtsverlies. We worden dan als zwak gezien en de kans bestaat dat we binnen een paar jaar voor een nog grotere oorlog staan, want ze willen ons vernietigen.'

Die existentiële angst van Israëliërs leidt al jaren tot verharding en meer steun voor de rechtse politieke partijen, zoals Likud, die veiligheid boven alles stellen. Het principe van strijden of sterven laat steeds minder ruimte voor de ander. Overigens zijn de verschillen tussen Likud en de grote oppositiepartijen op het gebied van veiligheid en harde aanpak opvallend klein. Begin maart verklaarde Yair Lapid, oppositieleider en lijsttrekker van de partij Yesh Atid, openlijk zijn steun voor de oorlog en Netanyahu. Nu de parlementsverkiezingen voor de deur staan laten Israëlische politici van diverse politieke partijen zich na iedere raketaanval vooral in het geteisterde noorden gretig fotograferen op de plaats des onheils. Het land vaart op ramkoers en wordt nauwelijks door het Westen gecorrigeerd.

We passeren de kantoren van Elbit Systems, het grootste Israëlische defensiebedrijf, dat leeft van deze en andere oorlogen. Elbit produceert onder meer drones, elektronische oorlogssystemen, artillerie en geavanceerde surveillance- en communicatietechnologie. Door de stijgende vraag en grotere defensiebudgetten van Israël boert Elbit goed. Maar deze wapenfabrikant is ook bijzonder in trek bij buitenlandse klanten. De defensieproducten zijn *combat proven*. Israël heeft door de bezetting van de Palestijnse gebieden, de Gaza-oorlog en de oorlogen en conflicten met omliggende landen veel kennis opgedaan in asymmetrische controle, oorlogvoering, terreurbestrijding en beteugeling van minderheden.

Een van de grote afnemers van het bedrijf is de Nederlandse staat. In mijn onderzoek voor *De Groene Amsterdammer* van 28 juni 2023 meldde ik dat Nederland twintig Puls-raketsystemen van Elbit had gekocht voor 305 miljoen dollar. De systemen zijn vanaf februari 2024, tijdens de Gaza-oorlog, gefaseerd geleverd. Uit onderzoek van de NRC een jaar geleden blijkt dat Nederland in vijf jaar tijd voor bijna twee miljard euro aan Israëlische wapens heeft gekocht. Elbit verdubbelde zijn winst in 2025 ten opzichte van voorgaande jaren naar zo'n zeshonderd miljoen dollar.

We stoppen bij luchthaven Ben Gurion, 'Natbak' voor Israëliërs. De vertrekhal lijkt op het decor van een dystopische film: rijen lege incheckbalies, verlaten douanehokjes. Rechts naast de ingang staan twee grote donkergrijze vliegtuigen van het Amerikaanse leger. Op de begane grond passeert een klein groepje reizigers de security. Op instructie van de minister van Transport, Miri Regev, mag er maar één vliegtuig per uur met maximaal vijftig passagiers vertrekken. Diplomaten en gestrande buitenlanders zouden voorrang krijgen, maar ik hoor om me heen alleen Hebreeuws.

Een jong Israëliërs gezin met twee kinderen vertelt dat ze naar de VS zijn uitgeweken. Een gepensioneerd stel woont in Canada, een jonge vrouw is naar Griekenland geëmigreerd. Met strakke witte gezichten kijken ze angstig naar het elektronisch bord waarop de vertrektijden permanent worden aangepast in verband met luchtaanvallen.

Sinds 7 oktober 2023 heeft een recordaantal van circa 230.000 Israëliërs het land verlaten. Het gaat vooral om jonge gezinnen, hoger opgeleid, overwegend seculier. Ze vinden de politieke koers, de veiligheidssituatie en het dure dagelijkse leven niet meer houdbaar. Voor het eerst in jaren is er een negatieve migratiebalans, wat betekent dat er meer joden het land verlaten dan dat er joden

‘op aliya gaan’. Dat is uitzonderlijk, want de joodse staat propageert juist de veilige haven voor alle joden te zijn.

Nu Ben Gurion bijna gesloten is, verlaten vele Israëliërs het land via Taba of Sharm El Sheikh in de Sinaïwoestijn in Egypte of via Amman in Jordanië. ‘Er wordt op de Jordaanse luchthaven nu meer Hebreeuws dan Arabisch gesproken’, zegt Jonathan. Een deel van deze joden zal weer terugkeren, want de hang naar Israël blijft.

Op binnenkomende vluchten – de zogenaamde *rescue flights* waarmee Israël joodse immigranten en in het buitenland gestrande Israëliërs redt en terugbrengt naar het oorlogsgebied – gelden geen beperkingen op het aantal passagiers. In de aankomsthal is het een drukte van jewelste. We zien groepen Amerikaanse orthodoxe joden. ‘Nieuwe *olim*’, zegt Jonathan.

Sinds 7 oktober 2023 kwamen er ondanks de oorlogsdreiging nog 55.000 olim, opstijgers in het Hebreeuws, oftewel nieuwe joodse immigranten, naar Israël.

Volgens demografen kan de uittocht van voornamelijk seculiere joden en de intocht van religieuze joden op lange termijn structurele gevolgen hebben voor de Israëlische economie en samenleving. Orthodoxe joden hebben meer kinderen, een lagere gemiddelde productiviteit, een lager inkomen per capita, en zijn afhankelijker van staatssteun. De demografische verschuiving zou de belastingbasis verkleinen, de groei van het nationaal product vertragen en de publieke infrastructuur onder druk zetten, aldus het Institute for Jewish Policy Research.

Het luchtalarm galmt door de hal met de gesloten winkeltjes en restaurantjes. We rennen naar de kelder van het vliegveld. Buiten horen we het gedonder. Om ons heen het geroezemoes van de orthodoxe olim, de vertrekkende reizigers, moeders met kleine kinderen op de grond en beveiligingsbeambten in gele hesjes pratend in walkietalkies.

Na 24 jaar als correspondent in dit gebied van het Midden-Oosten ben ik nog steeds een vreemdeling. Ik ben geen Israëliër of Palestijn, jood noch moslim. ‘Je begrijpt ons niet’, zeggen joodse vrienden die keer op keer proberen uit te leggen dat ze in de ban zijn van hun land, al is Israël momenteel misschien wel de onveiligste plek voor joden ter wereld. ‘Je begrijpt het niet’, zegt een Palestijnse vriend. ‘Ik kan dit land nooit verlaten, want dit is de plek van mijn voorvaders. Deze grond heeft mij voortgebracht.’

Ik moet denken aan Milan Kundera, die in *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan* schrijft dat de zwaarste last ons verplettert, maar dat juist die zwaarte ons leven zijn intensiteit en betekenis geeft.

Het is die zwaarte die velen hier lijken te zoeken. Zolang ze strijden, bestaan ze nog. Voor joodse Israëliërs maakt de geschiedenis van de vervolging het bestaan van de joodse staat noodzakelijk. Voor Palestijnen bindt de geschiedenis van verlies – de Nakba, de bezetting, de Gaza-oorlog – hen aan elke meter grond. Onder de oppervlakte van het dagelijks leven ligt een permanente verwachting: dat de Verlosser zal komen, dat er een dag van recht zal aanbreken, dat er ooit een overwinning zal zijn. Maar de hunkering naar lichtheid, naar vrijheid en vrede blijft een vaag besef.

Vrede is hier een intermezzo, een luwte in de storm, ergens tussen de oorlogen in.

21 APRIL 2026 – verschenen in [nr. 17](#)

Israël versoepelt de regels voor postume zaadwinning

Vooraf de ouders van gedode IDF-soldaten willen de mogelijkheid van nageslacht behouden.

Hebron, de Westelijke Jordaanoever, 16 augustus 2025 © Mosab Shower / Middle East Images / ABACAPRESS.COM / ANP

Tel Aviv – Mag een man na zijn dood een vrouw bevruchten en vader worden – alsof hij een levend gedenkteken voor zichzelf opricht? Wat in Israël begon als een zeldzame medische mogelijkheid en sporadisch werd toegepast, is sinds 7 oktober 2023 met de daaropvolgende oorlogen uitgegroeid tot een bizarre en brede praktijk: het postuum winnen en gebruiken van het sperma van gesneuvelde Israëlische soldaten – voornamelijk door ouders om de mogelijkheid van een toekomstig nageslacht te behouden. De procedure houdt in dat er een incisie in de teelbal van de dode wordt gemaakt en een klein stukje weefsel wordt verwijderd, waaruit vervolgens in een laboratorium levende zaadcellen kunnen worden geïsoleerd en ingevroren.

In 2003 gaf de procureur-generaal de richtlijnen voor de procedure, maar die zijn onlangs versoepeld, zodat ook ouders van gesneuvelden zonder voorafgaande toestemming van de rechter het sperma kunnen laten invriezen. Ze moeten direct na het overlijdensbericht beslissen, want het weefsel moet binnen 72 uur afgenomen worden. Het leger helpt de nabestaanden om de formulieren in te vullen en de juiste medische instanties voor spermapreservatie te contacteren. Eind 2025 werd er op deze manier al bij meer dan 250 gesneuvelde soldaten en veiligheidsbeambten, voornamelijk op verzoek van ouders, sperma ingevroren.

Het gebruik van het zaad voor voortplanting ligt ingewikkelder. De rechter moet toestemming geven en die zal zich afvragen wat de soldaat zelf gewild zou hebben. Als zijn schriftelijke

verklaring ontbreekt, zal zijn kinderwens met getuigenverklaringen van vrienden en familieleden moeten worden vastgesteld. En daar wringt de schoen. Terwijl rouwende ouders massaal vechten voor kleinkinderen om een deel van hun kind te laten voortbestaan, blijkt uit een recent onderzoek dat de helft van ondervraagde ongehuwde jonge mannen bezwaar maakt tegen de zaadwinning na hun dood. Tegelijkertijd raakt postume zaadwinning iets wat diep verankerd zit in de joodse traditie; het idee dat een leven niet eindigt, dat de bloedlijn moet worden voortgezet. Vele Israëliërs voelen een urgentie om voort te planten vanwege de herinnering aan de zes miljoen doden van de holocaust, het verlangen naar joodse continuïteit en het verzekeren van een joodse meerderheid in de demografische strijd met de Palestijnen. Volgens Bloomberg worden er al kinderen op deze manier verwekt en zouden honderden Israëliëse vrouwen zich aanmelden als draagmoeder. Maar hoe zit het met het kind dat wordt geboren uit het sperma van een dode, gedragen door een anonieme draagmoeder? Het moet het verlies van een soldaat goedmaken. Alsof het een levend gedenkteken is.

11 MAART 2026 – verschenen in [nr. 11](#)

De geestelijke gezondheid van Israëliërs dendert achteruit

Tel Aviv – Eén op de drie inwoners heeft psychische problemen. Het gebruik van slaappillen is met 180 procent toegenomen.

Tel Aviv – Het Heilige land lijkt in een toxische overwinningsroes. Israëliëse en Amerikaanse piloten die constant luchtaanvallen op Iran uitvoeren en Israëliëse grontroepen in Libanon worden het graf in geprezen. Dat er dagelijks een stortvloed van raketten door Iran en Hezbollah op Israël wordt afgevuurd, ach, een kniesoor die daarop let. Wij zijn het weerbaarste volk ter wereld, galmen de Israëliëse televisiezenders met een aan arrogantie grenzende stelligheid en ze tonen beelden van jongeren en strijdbare bejaarden die in een gaarkeuken voedsel bereiden voor de jongens aan het front.

Israël is het veiligste land ter wereld, zegt het nieuws, terwijl in Europa gestrande Israëliërs worden gerepatriëerd naar het oorlogsgebied. Het volk is verenigd. 93 procent staat pal achter de oorlogszuchtige plannen van Netanyahu, melden de media.

Zo kort voor de verkiezingen is Bibi de onbetwiste leider. Zelfs oppositieleider Yair Lapid betuigt zijn volledige steun.

Maar achter de oorlogsbravoure gaat een andere wereld schuil, die niet in het nieuws komt. 'Ga binnen anderhalve minuut na een alarm naar een schuilkelder en blijf daar tot het sein veilig is afgegeven', waarschuwt Home Front Command, als het centrum van het land zo'n tien keer per dag en het noorden elke paar minuten worden aangevallen. Maar één op de drie Israëliërs beschikt niet over een schuilkelder dicht bij zijn huis. Sommigen zetten tentjes op in een parkeergarage om daar met het gezin de nacht door te brengen. Anderen schuilen onder bruggen, trappenhuisen, en kwetsbare ouderen blijven alleen thuis.

‘Als je met de auto onderweg bent en een alarm hoort, ga dan plat op de grond liggen’, adviseert de nieuwslezer. Maar nu Iran clusterraketten op het centrum gooit, die honderden kleine submunitie-bommetjes verspreiden over een gebied zo groot als tientallen voetbalvelden, is schuilen in open gebieden levensgevaarlijk. Natuurlijk zouden verstandige Israëliërs zich niet op de weg begeven, zij het dat de staat – om compensatie voor inkomstenderving te omzeilen – miljoenen werknemers ondanks de oorlog weer aan het werk stuurt.

Ouders vragen zich vertwijfeld af wat ze met hun kinderen moeten doen, want scholen zijn vanwege die oorlog wel gesloten. Het is geen wonder dat de geestelijke gezondheid van Israëliërs, die al meer dan twee jaar in een oorlogssituatie leven, achteruit dendert. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft één op de drie psychische problemen, waaronder ptss. Het gebruik van slaappillen is met 180 procent toegenomen en volgens een onderzoek van het Myers-JDC-Brookdale Institute heeft Israël het hoogste gebruik van voorgeschreven opioïden ter wereld.

Terwijl het in Israël raketten regent zonder uitzicht op langdurige stabiliteit in de regio, verdrinkt de Israëlische weerbaarheid in een verslavende traumaroes.

17 DECEMBER 2025 NR 51-52

Religieuze joden

613 mitswot en Hashem

Orthodoxe joden voelen zich in Israël vaak onbegrepen en gediscrimineerd door hun landgenoten. Vier vrouwen geven een kijkje in hun leven. ‘Een vrouw zei tegen haar hond: “Kom, ga opzij voor die religieuzen. Ze stinken.”’

beeld Hadas Parush

Tzivia Greenberg, Petach Tikwa, Israël

Het begint met een telefoontje op een zondagochtend. Ik herken de stem van Tzivia Greenberg, een orthodoxe vrouw die ik jaren geleden bij een lezing in Jeruzalem ontmoette. De combinatie van een pruik en lange zedige jurk met haar uitgesproken no-nonsense houding had mij geïntrigeerd. Nu zegt ze dat ze via Google Translate mijn artikelen leest. ‘Die column van jou’ – ze bedoelt een bijdrage in *De Groene* voor ‘In de wereld’ over gendersegregatie in de baden van het natuurreservaat Sahne – ‘is eenzijdig. Je portretteert de religieuze joden als mannen met zwarte hoeden en ons, met rokken tot op de grond, als vrouwen die onderdrukt en niet gehoord worden. We zouden in alle Israëlische zwembaden gendersegregatie willen invoeren en heel Israël halachisch maken.’

Haar stem gaat een halve octaaf omhoog. ‘Wat een onzin. We willen alleen in de zomervakantie drie avonden per week in een natuurbad gescheiden zwemmen. We zijn met zo’n 1,3 miljoen charedim en vele andere religieuze joden. Me dunkt dat wij toch ook ontspanning mogen hebben.’ Ze zegt dan plotseling: ‘Jij weet niets van ons. Je schrijft over de orthodoxen alsof we een homogene groep zijn terwijl er verschillende stromingen zijn en binnen die stromingen weer vele stemmen.’

Ik ben even stil. Het orthodoxe jodendom heeft voor mij iets geheimzinnigs. Ik weet dat er een scala aan joodse gemeenschappen bestaat, variërend van de ultraorthodoxe charedim met de subcategorie van chassidim en het joodse fundamentalisme tot het modern-orthodoxe jodendom, religieus nationalisme en religieus zionisme. Er zijn mannen met zwarte keppeltjes, grote hoeden of nertsbonthoeden die sjtreimel heten. Vrouwen met hoofddoeken, hoeden of pruiken. Sommige mannen – vooral de charedim – worden door hun religie tot thorastudie geroepen; chassidische joden leggen meer de nadruk op het spirituele en de kabbala, terwijl allen leven volgens de regels van de thora. Bij elke handeling in het leven draait het om de aanwezigheid van God: gebed, eten, werk, gesprekken. Maar je mag zijn naam niet uitspreken, want de ware naam van God is te heilig. Daarom gebruikt men de term *Hashem*, de naam.

Nu de gevolgen van twee jaar oorlog en de verslechterde economische situatie in Israël worden gevoeld, zijn orthodoxe joden vaak het mikpunt. 'Ze zitten maar in de sjoel te bidden terwijl wij het geld verdienen', en: 'Onze jongens moeten in de oorlog vechten, terwijl zij veilig thuis zitten', zeggen mijn vrijzinnige joodse vrienden terwijl ze, net als ik, de orthodoxe wereld niet kennen. Ongeacht hun religieuze achtergrond werken praktisch alle vrouwen, maar in de Israëlische pers worden ze óf als *superwomen* neergezet – ze hebben een academische graad, twaalf kinderen, zorgen voor het huishouden en werken buitenshuis – óf als vrouwen die niet werken omdat ze gescheiden of misbruikt zijn, terwijl er waarschijnlijk een hele wereld van gewone werkende vrouwen tussen zit. In Israël verbrokkelt hokjes-denken de samenleving. 'Jella', zeg ik tegen Tzivia. 'Wil je mij jouw wereld laten zien?'

De Greenbergs wonen in de gemengde woonwijk van Petach Tikwa. De straat ademt geschiedenis. Een bord in de voortuin meldt dat hier zo'n honderd jaar geleden een geheime schuilplaats lag voor wapens van de paramilitaire zionistische Hagana die de joodse nederzettingen beschermde. Aan de overkant herinneren de gele linten rond de bomen nog aan de recente geschiedenis; de Israëlische gegijzelden die in Gaza gevangen zaten. Op het eerste gezicht onderscheidt het huis zich niet van een doorsnee Israëlisch woonhuis. Witte muren, een woonkamer met een L-vormige bank, een grote eettafel.

Tzivia Greenberg draagt haar roodbruine haar in een modieuze carré en gaat modern doch decent gekleed. Kleine details, de *Sifrei Kodesh*, de heilige boeken, de kan met twee handvatten voor de rituele handwassing, de koosjere keuken met de twee wasbakken om de vlees- en melkproducten gescheiden te houden en Tzivia's pruik vertellen dat dit een orthodox huis is. Ze kwam in 1971 uit Brooklyn, New York naar Israël en trouwde op haar achttiende met haar man die ze via *shidduch* – een systeem van religieuze matchmaking – had leren kennen. De panoramafoto aan de muur kan nauwelijks het veelkoppige gezin bevatten: Tzivia, haar man, twee zonen en vier dochters met hun echtgenoten, veertig kleinkinderen en twee achterkleinkinderen. Het volgende achterkleinkind is op komst.

Ze zegt met een knik naar die foto: 'Afgezien van mijn twee zoons en een schoonzoon – zij studeren thora in de *kollel*, een studieplek voor getrouwde mannen – werken alle kinderen.' Het gezin is Litouws-charedisch en leeft volgens de drieduizend jaar oude halachische wetten. Alle antwoorden staan volgens Tzivia in de thora en de halachische boeken. 'Man en vrouw bestuderen samen wat de halacha zegt. Er zijn regels voor de sabbat en de kasjroet. Als ik bijvoorbeeld in mijn koekenpan melkproducten heb gebakken, dan zegt de halacha mij of ik hem nog voor vlees kan gebruiken en wanneer. In geval van twijfel vragen we de leiders van de gemeenschap om belangrijke vragen te beantwoorden. Bijvoorbeeld als het gaat om dienstplicht voor jongeren, thorastudies, op wie we moeten stemmen en hoe we ons leven moeten indelen. We volgen hun beslissing.'

Deze dochter van holocaustoverlevenden houdt van Israël. 'Ik vond het heerlijk om 's avonds laat met het gezin door de straten van Petach Tikwa te lopen. Het was rustig en vredig. We waren allemaal joden in het land van de joden. Nu is Israël niet uitsluitend een joods thuisland want er zijn vele niet-joodse immigranten bijgekomen. De laatste jaren, en zeker sinds 7 oktober, voel ik mij ook ongemakkelijk als ik Arabieren in de stad zie of als de buschauffeur een Arabier is. We kunnen niet meer overal reizen.'

Religieuze joden

De charedim – enkelvoud chared, dat godvrezend betekent – werden aanvankelijk als de 'pure' joden – de jidden – gezien. Met de Verlichting in Europa in de achttiende eeuw werden de wetten die joden

belemmerden om met de bredere seculiere wereld in contact te komen verruimd. Terwijl joden seculier onderwijs gingen volgen en werden blootgesteld aan wereldse ideeën, bleef de charedische samenleving vasthouden aan de oude tradities. Door het zionisme aan het einde van de negentiende eeuw werd het verschil tussen de joodse stromingen duidelijker. De orthodoxen verwierpen het seculiere zionisme. Het conflict bleef beperkt omdat de charedim zich verre hielden van de politiek, maar met de oprichting van Israël veranderde dat.

De eerste premier, Ben-Gurion, beloofde de orthodoxen soevereiniteit over de religieuze 'joodsheid' van de staat in ruil voor hun erkenning van Israël. Sindsdien hebben rabbijnen het gezag over het religieuze en dagelijkse leven van de Israëliërs. De rabbijn bezegelt huwelijken – burgerlijke huwelijken zijn er niet –, bepaalt echtscheidingen, registreert geboorten en regelt begrafenissen. Restaurants moeten een koosjer-certificaat hebben. De rabbijnen adviseren over de politieke partij waarop hun gemeenschap stemt.

Inmiddels groeide de charedische gemeenschap van 450.000 Israëliërs in 2012 tot 1,3 miljoen in 2024 (bijna veertien procent van de bevolking) en hebben ze een belangrijke stem in de regering-Netanyahu. De helft van de ultraorthodoxe mannen en de meeste ultraorthodoxe vrouwen werken. Toch is volgens het Israel Democracy Institute het aantal orthodoxen dat onder de armoedegrens leeft twee keer zo hoog als de rest van de bevolking. Ongeveer zestig procent van de orthodoxe bevolking is jonger dan twintig jaar.

Koosjere keuken in het huis van Tzivia Greenberg in Petach Tikwa

Voor charedische joden is er een verschil tussen de staat Israël – de politieke realiteit, *Eretz Israël*, het land binnen zijn bijbelse grenzen met inbegrip van de Westoever en de Golan – en *Eretz Hakodesh*, het land dat spiritueel hoger staat dan alle andere landen. Voor chassidische joden is dat laatste vaak het belangrijkste. Door de eeuwen heen zijn joden hiernaartoe gekomen, al leefden ze soms in volstrekte armoede, maar dit is voor hen het beloofde land van het joodse volk. Tzivia denkt niet aan vertrekken, al is haar land in permanent conflict en oorlog. 'Dat zou alleen gebeuren als de *gedolei thora*, de leiders, beslissen dat we het land moeten verlaten omdat onze vernietiging wordt gevreesd. Maar ik denk niet dat dit gebeurt. Toen Amerikaanse jesjiva-studenten onlangs vroegen of het veilig was om Israël te bezoeken – we zaten midden in de oorlog – antwoordden de *gedolei thora* dat Israël de veiligste plaats voor joden is.'

Ik zeg dat ik die redenering niet begrijp. Er zijn de afgelopen twee jaar meer joden in Israël gedood dan in alle andere landen bij elkaar. Je zou zeggen dat Israël het onveiligste land voor joden is.

Tzivia schudt haar hoofd. 'Hoe en wanneer iemand sterft is zijn lotsbestemming. De charedim aanvaarden dat de mens sterfelijk is en dat Hashem over leven en dood beslist. De toename van de kritiek op joden en het antisemitisme in de Verenigde Staten en Europa zijn verontrustend voor joden. Ik verwacht dat er vooral orthodoxe joden op alia gaan, want zij komen naar Eretz Israël en het heilige land.'

Terwijl ze een schaal met nootjes en fruit op tafel zet, zeg ik dat het vechten en het risico van de dood nu voornamelijk bij niet-orthodoxe joden ligt. Voor de orthodox-joodse gemeenschap bestond een vrijstelling of uitstelregeling van de dienstplicht, waarbij mannen zich fulltime wijden aan thorastudie. Daar heeft de Hoge Raad vanwege de oorlog in 2024 een stokje voor gestoken. Orthodoxe jongeren zijn nu in principe dienstplichtig. Het gevolg waren massale – vaak gewelddadige – protestbijeenkomsten. De regering staat oogluikend toe dat religieuzen de dienstplicht ontlopen.

Ook in Tzivia's religieuze wereld is het een twistpunt. Tzivia's zus en zwager zijn religieuze nationalistes. Hun kinderen gaan wel het leger in. Een van de nichtjes was woedend op Tzivia's kinderen die niet in dienst gaan. 'Begrijp je haar woede?' vraag ik. Tzivia knikt. 'Mijn man heeft in het leger gediend. Wij geloven in vrijwilligheid. Maar zij wil niet begrijpen dat wij anders zijn. Het is echt niet eenvoudig om gekleed te gaan zoals wij, om de regels van de halacha te volgen, maar wij geloven dat dit het beste voor het joodse volk is en dat de thorastudie hetzelfde effect heeft als de gewapende bescherming.' Volgens Tzivia gebeuren er door gebed en toewijding wonderen. Zo had de terreuractie van 7 oktober 2023 zich over het hele land kunnen verspreiden, maar dat gebeurde niet.

Intussen verscheurt dit twistpunt families en hele gemeenschappen. Tzivia ziet een verandering in de orthodoxe wereld. Sommige vriendinnen zijn moderner geworden. De kinderen gaan anders gekleed, ze werken in de wetenschap en volgen niet meer de gedolei thora. Ze vinden dat je in dienst moet als je niet aan thorastudie doet. Maar voor Tzivia schuilt er een gevaar in dienstplicht voor orthodoxe mannen. 'Wij willen dat onze jongens kuis blijven. Als een charedische jongen het leger in gaat, kan dat zijn hele levensstijl beïnvloeden. Ik ken jongens die na hun dienstplicht totaal anders waren.'

Ik haal mijn schouders op. Dat gebeurt toch ook met niet-religieuze jongens? Na alles wat ze in Gaza hebben gezien, de bevelen die ze hebben moeten uitvoeren zijn die ook gekneusd.

'Dat bedoel ik niet', zegt Tzivia. 'Het stoort me niet dat ze harder worden. Het gaat ons om het behoud van de religieuze levensstijl. Ik heb kinderen gezien die na het leger niet meer volgens onze halachische wetten leven. Dat wil ik niet voor mijn kinderen, maar als een van hen afdwaalt dan zal ik hem nog steeds ontvangen.'

Tzivia is professioneel fundraiser van Bayit Cham, een van de grootste ngo's voor mensen met psychische problemen. Psychische problemen, misbruik, echtscheiding, geboortebeperving zijn bespreekbaar geworden in de orthodoxe wereld. Veel vrouwen gebruiken anticonceptie en willen niet meer onbeperkt kinderen krijgen. 'Wij zien de geboorte als een gebod, maar als een vrouw ziek of te oud is en niet voor haar kinderen kan zorgen dan kan ze van de rabbijn toestemming krijgen om anticonceptie te gebruiken.'

In de orthodoxe rolverdeling tussen mannen en vrouwen ziet Tzivia zich absoluut niet als tweederangsburger. Er is een scheiding van taken tussen man en vrouw. Hij moet drie keer per dag naar de synagoge. Hij bidt en studeert. Zij baart kinderen, voedt ze op en werkt. Dat je de geslachten van elkaar scheidt, betekent niet automatisch dat je een van de twee onderdrukt. 'Er zijn mannen die thora studeren, koken en de kinderen naar school brengen. Mijn zoon staat om vijf uur op om gemara-lessen te geven en dan aan het werk te gaan. Ze kleden zich in zwarte pakken om aan te geven dat ze tot de gemeenschap behoren, maar hun mentaliteit is moderner. De meeste charedi-vrouwen werken. Vrouwen moeten een hoger inkomen hebben, vooral als ze beslissen dat de man zich wijdt aan thorastudie. Ze werken in de niet-charedische buitenwereld.'

Dat die buitenwereld hen soms discrimineert voelt Tzivia ook in haar werk. Een vertegenwoordiger van grote sponsors met een religieuze achtergrond wilde alleen nog maar doneren als Tzivia zou verhullen dat Bayit Cham ook met charedische cliënten werkt. Tzivia weigerde dat, ze werkt met alle cliënten ongeacht achtergrond en religie.

'Kijk, dat is het kernpunt van discriminatie,' zegt ze. 'Het verzwijgen en zwijgen. Mijn beide schoonzonen werd werk geweigerd omdat ze charedim zijn. Zij zwegen. Toen mijn dochter nog in Petach Tikwa op school zat, werd ze iedere dag gepest door vrijzinnige kinderen van de buurtschool. Ze durfde niets te zeggen. Tijdens haar werk wordt mijn dochter geconfronteerd met kritiek van

collega's. Ze houdt wijselijk haar mond. Ik heb meegemaakt dat vrouwen van verschillende achtergronden mij persoonlijk als vrouw accepteerden en zeiden dat ik niet zoals die andere charedim was, terwijl ze op de groepsapp hatelijk over onze gemeenschap spraken.' De gemeenschappelijke oorzaak is volgens haar angst. Angst dat de charedim de samenleving overnemen. Angst dat de moderne staat wordt ontwricht en theocratisch wordt, doordrenkt van joods obscurantisme.

Esti Monk, Elad

Op een steenworp afstand van Petach Tikwa doceert professor Ilana Blumberg Engelse literatuur aan Israëlich-joodse, islamitische, christelijke en buitenlandse studenten van de Bar-Ilan Universiteit. Een van haar bekende uitspraken na de terreuraanslagen van 7 oktober 2023 is: 'Ik wil niets bewijzen. Ik wil mensen de mond niet snoeren of politiseren. Ik wil niet "ons" en "zij" zijn.' Ze groeide op in het middenwesten van de Verenigde Staten, emigreerde tien jaar geleden met man en kinderen naar Israël omdat ze hier een religieuze gemeenschap vonden die egalitair is en gelooft dat alle mensen gelijke rechten en kansen verdienen.

Ilana respecteert de joodse leefregels van sabbat en kasjroet, kuisheid en familie, maar alleen als zij gebaseerd zijn op gelijkheid tussen man en vrouw. 'In onze gemeenschap lezen vrouwen de thora en hebben ze dezelfde leiderschapsposities als mannen. We neigen politiek naar links en dat komt overeen met mijn waarden. De verscheidenheid aan religieuze stromingen in Israël vind je nergens ter wereld. De vragen over gender, filosofie, identiteit van Israël als democratie, de relatie tussen joodse Israëliërs en Palestijnen zijn belangrijk voor mij. Ik wil ze binnen mijn religieuze gemeenschap kunnen stellen.'

Ze voelt een sterke verbondenheid met andere joden, ook de charedim. 'Israëlsch zijn is jood-zijn', zegt zij. 'Religieus zijn betekent voor mij het erkennen van de waarde van ieder mens. Daarom kan ik de nationalistische ideologie niet overnemen, omdat deze de menselijkheid en waardigheid van de Palestijnen ontkent. Door hun geloof voelen sommige joden zich extreem verbonden met het land en vinden ze het moeilijk om het gezag erover op te geven. Territorium maakt geen deel uit van mijn religieuze beleving, ook al hebben we een historische band met dit land en vind ik het moeilijk als mensen die band tussen joden en het land Israël ontkennen. Maar als Israël de Westelijke Jordaanoever en Gaza moet opgeven voor vrede, ben ik het daarmee eens.'

Ze is bang dat joodse fundamentalisten het land gaan besturen. 'Door de demografie zouden deze gelovigen binnenkort in de meerderheid kunnen zijn. Maar we kunnen de toekomst niet voorspellen. We weten niet welke leiders zullen opstaan. Aangezien de overheid niets heeft gedaan om burgers in de oorlog daadwerkelijk te helpen, zijn er grassroot-bewegingen en sterke, dynamische mensen opgestaan en dat stemt tot hoop. Mochten Netanyahu en de ultrarechtse en orthodoxe vleugel de verkiezingen in 2026 winnen, dan weet ik niet hoelang ik in de oppositie kan blijven. Mijn natuurlijke alternatief is de VS en dat ziet er op dit moment niet zo optimistisch uit. Als ik moet kiezen waar ik moet vechten voor de dingen waarin ik geloof, doe ik dat liever hier.'

Daarom demonstreert Ilana zoveel mogelijk. De rechtervleugel beschrijft die demonstranten als anarchisten en antipatriotten, maar volgens Ilana zijn het mensen die pijn lijden. Ze behoort tot een minderheid in Israël omdat ze handelt vanuit joodse religieuze idealen, maar ook vanuit een soort universalisme over het menselijk leven. 'In het begin leek de oorlog noodzakelijk om de gijzelaars te bevrijden, maar de omvang van de vernietiging in Gaza is extreem en verkeerd. Ik voel dat het Israëlsche leiderschap zich daarvan niets aantrekt en zijn eigen motivaties had om het militaire conflict zo lang mogelijk te rekken. Ik ben uit het lood geslagen. Ik leef van dag tot dag. Het is niet zo dat ik tegen het leger ben – kinderen van vrienden zijn soldaat – maar ik voel dat het leger door de regering is misbruikt en mensen in gevaar zijn gebracht en vernietigd, zowel Israëliërs als de Gazanen, en dat voelt als een ontheiliging.'

Het geweld van de oorlog kwam voor Ilana heel dichtbij toen de Amerikaanse Hersh Goldberg, de zoon van jeugdvrienden, door Hamas gekidnapt, gegijzeld en vervolgens gedood werd. 'Hersh had mijn kind kunnen zijn. Zijn dood haalde de redenen waarom ik naar Israël was gekomen onderuit. Ik voel me zo machteloos terwijl de ouders van Hersh weigerden te wanhopen. Dat was voor mij een echte les.' Nu wil haar zoon van zeventien militair worden. Ilana verzet zich zolang er geen gerechtvaardigde reden is.

'We hebben een soevereine staat die wordt geregeerd door joden', zegt ze. 'We hebben een sterk leger. Je zou denken dat het lijden van joden hier beperkt is vergeleken met het leven onder een buitenlands regime. Maar sinds 7 oktober leven mensen zonder huid. Voor de rest van de wereld is dat moeilijk te begrijpen, want ze zien een sterke joodse staat, maar Israël is een staat vol machtelozen. Een twintigjarige militair in Gaza, wiens grootouders holocaustoverlevenden waren, voelt nog steeds de angst van de vergassing van miljoenen joden die tachtig jaar geleden plaatsvond. Wij zijn allemaal opgevoed in de schaduw van Auschwitz. Laatst liepen er twee meisjes in mijn straat, ze vroegen mij: "Is dit een veilige plek voor ons? Zijn er Arabieren?" Dit is voor mij zo duidelijk racistisch, maar ik beseftte dat ze echt bang waren. Ze kennen de Arabieren niet, hebben waarschijnlijk nooit met hen gesproken en zijn bang voor hun veiligheid, ook al staan alle machtsstructuren aan hun kant.'

Ilana is teleurgesteld, ze wilde deel uitmaken van *Am Israël*, het joodse volk, maar sommige joodse stromingen keuren haar visie en levenswijze af. Ze voelt zich bedreigd door de fundamentalistische

en extremistische groeperingen in de samenleving. ‘Religieus fundamentalisme, of het nu charedisch of nationalistisch is, wordt soms gewelddadig tegen vrouwen en niet-joden, en vooral tegen Arabieren. Dat maakt mij bang. Ik maak geen onderscheid tussen Arabische terreur en joodse terreur.’

Boekenkast in het huis van Esti in Elad

Als ik onder de hoge metalen draad van de *eroev* – de symbolische afscheiding die orthodoxen toestaat op de sabbat een tas of een kind te dragen; iets wat anders verboden is – de charedische nieuwbouwstad Elad binnenrijd, lijkt het alsof ik op een andere planeet beland. De gescheiden jongens- en meisjesscholen, jesjiva’s en oelpaniem, zijn net uit voor de lunch. Ik manoeuvreer mijn auto door een massa jongens met lange zwarte jassen, zwarte hoeden en pijpenkrullen die zich naar huis haasten, meisjes met vlechten en lange rokken en vrouwen met pruiken of hoofddoeken achter kinderwagens.

Esti Monk wacht me voor haar benedenwoning op. Ze woont hier met haar man en zes van de tien kinderen. De andere kinderen zijn getrouwd. Simi, een meisje met het downsyndroom, is geadopteerd. ‘Dat is niet alleen een mitswa, het brengt ons vreugde’, zegt Esti. ‘Na mijn laatste zwangerschap kon ik geen kinderen meer krijgen, maar het verlangen naar meer bleef. Toen werd Simi na haar geboorte door haar ouders in het ziekenhuis achtergelaten. Ze konden niet voor haar zorgen en nu hoort ze bij ons.’

Ze emigreerde uit Londen en zat nog op school toen ze trouwde. Net als bij Tzivia is het gezin Litouws-charedisch. Haar dagelijks leven ziet er volgens Esti niet heel anders uit dan dat van andere Israëliërs, zij het dat ze leven volgens de thora en de 613 mitswot; de geboden die joden dichter bij God brengen. Het verschil zit hem vooral in de pleziertjes. ‘We gaan niet uit op de sabbat, we kijken

geen televisie, werken niet op de computer, eten zelden in restaurants. De kinderen hebben geen mobieltjes. We zitten thuis met alle kinderen en kleinkinderen, eten, praten en zingen samen. De kinderen spelen met elkaar. Dat is gezellig en kost geen geld.'

Het is belangrijk voor Esti dat haar kinderen 'puur' zijn, de thora studeren en dicht bij God en de charedische leefwijze blijven. 'Totdat mijn kinderen getrouwd zijn, weten ze niet eens hoe je kinderen maakt.' Esti lacht breed. 'Toen mijn dochter van 21 voor haar huwelijk seksuele voorlichting kreeg, barstte ze in tranen uit en zei: ik trouw niet.'

Het leven van een *avrech kollel*, een getrouwde jesjiva-student, gaat niet over rozen, zegt Esti. Ze leren van half acht 's ochtends tot elf uur 's avonds. Voorheen kregen ze een staatstoelage, maar die is nu afgeschaft voor mannen van de dienstplichtige leeftijd van 18 tot 26 jaar. Ze krijgen soms nog donaties uit het buitenland. Daarvan kun je geen groot gezin onderhouden en meer dan 39 procent leeft onder de armoedegrens, aldus het Nationaal Verzekeringsinstituut. Toch doen de charedim veel vrijwilligerswerk en een alternatieve dienstplicht bij ondersteunende organisaties waar charedim werken, zoals Zaaka, die de doden van verkeersongevallen, raketaanvallen en terreuracties ruimt, en United Hatzalah, die eerste hulp aan slachtoffers biedt.

Esti vergelijkt de huidige vijandigheden tegen de religieuzen met de tijd vóór de holocaust in Europa. 'We hebben soms het gevoel dat ze van ons af willen. Onlangs liep een vrouw met haar hond ons tegemoet. Ze spuugde op de grond en zei tegen de hond: "Kom, ga opzij voor die religieuzen. Ze stinken." Mijn zonen worden regelmatig uitgescholden voor parasieten. Een van de ministers zei zelfs dat wij moeten worden afgevoerd op een kruiwagen. We kunnen daar niet veel tegen doen. We blijven trouw aan onze religie en Hashem en hopen dat er in de toekomst vrede zal zijn tussen joden.'

En hoe zit het met vrede tussen joden en Palestijnen? vraag ik. Ze haalt haar schouders op. 'Dat wens ik, maar ik geloof het niet. In de thora staat in principe: Esau haat Jacob. Dat betekent dat niet-joden joden haten. Natuurlijk zijn er wel niet-joden die ons niet haten, zoals we gezien hebben met de redders van joden in de holocaust.'

Ik ben geschokt over deze verwijzing naar de bijbel, want die betekent in principe dat antisemitisme voor joden altijd en overal op de loer ligt. 'Als je dat gelooft, zal er dan ooit vrede zijn? In Gaza werden tienduizenden kinderen gedood door Israël. Hoe zie je dat dan?' probeer ik.

'Dat is heel verdrietig. Er zijn zeker goede Gazanen, maar ons leger stuurde de bevolking in de gebieden die gebombardeerd werden vooraf flyers met waarschuwingen. Ze doen hun best om geen baby's te doden.'

Ik kijk haar aan: 'Wiens schuld is het dan? Hamas?'

Ze glimlacht. Zij beschuldigt niemand want dat is niet haar geloof. 'Maar we zien toch wat Hamas op 7 oktober gedaan heeft en wat er tijdens de holocaust gebeurd is? Ze haten ons. Joden zouden zo iets nooit doen en als ze onschuldige mensen doden is dat tegen hun wil; ze hebben geen keus.'

'Dus er komt nooit vrede?'

'Toch wel. Op het donkerste moment van de wereld komt de Messias en dan zullen er geen oorlogen, geen leed en ziekten meer zijn. Iedereen wordt dan chared. Daar bidden wij iedere dag voor', zegt ze gedecideerd.

Even is het stil tussen ons. 'De vrijzinnige joden vrezen dat de charedim het overnemen. Is die vrees gegronde?' vraag ik hardop.

Esti antwoordt met een tegenvraag: 'Hoeveel kinderen heeft een vrijzinnig joods gezin?'

'Twee of drie, schat ik.'

Ze knikt. 'En hoeveel kinderen heeft een charedisch gezin?'

'Zo'n negen of tien. Soms meer.'

Ze glimlacht. 'Dus?'

'Ik probeer jouw spiritualiteit te begrijpen', zeg ik. 'Maar kan er in een wereld van overwegend charedim nog begrip en vrijheid zijn voor de andere kant, de vrijzinnige joden en niet-joden?'

Esti strijkt het tafelkleed glad en denkt na. 'Persoonlijk hoop ik dat, maar er zijn zoveel verschillende stemmen, zoveel politieke agenda's. Alleen God kan ons verenigen.'

Feini uit Jeruzalem denkt daar heel anders over. Misschien komt het doordat ze als charedische opgroeide in de gemengde stad Haifa met orthodoxen, vrijzinnigen en Israëliische Palestijnen. Misschien ook doordat ze zich van jongs af aan feminist voelt en alle mannen in haar gezin werken. Feini houdt van de charedische gemeenschap, maar wil tekortkomingen rechtzetten. Ze trouwde op haar achttiende met een kollenik, kreeg drie kinderen en werd geestelijk en financieel misbruikt. Tien jaar later scheidde ze van haar man en stond ze er alleen voor, haar gemeenschap keerde haar de rug toe.

'Je hebt dan twee mogelijkheden', zegt ze kordaat. 'Of je vertrekt, of je blijft en probeert het onrecht te bestrijden.' Feini koos voor het laatste. Ze schreef een anonieme blog over haar leven, die zoveel likes kreeg dat ze begreep dat duizenden charedi-vrouwen haar lot deelden. Ze richtte de ngo 'Waar jij heengaat zal ik ook gaan' op en studeerde business administration, terwijl ze eigenlijk arts wilde worden, zegt ze grijnzend. Inmiddels telt de organisatie honderden activistische charedische vrouwen. Ze leren over preventie van kindermisbruik, intimidatie en politiek.

'Kan dat allemaal wel volgens de wetten van de thora?' vraag ik

Feini knikt. 'We overtreden de regels van de charedische gemeenschap, de thora, de halacha en de talmoed niet. We verleggen en verbreden de grenzen. Sociale regels kun je veranderen als ze onrechtvaardig zijn. We willen de charedische wereld sterker en gezonder maken.'

Ze wil nu de studie van de gemara, de verzameling commentaren van belangrijke rabbijnen, voor vrouwen introduceren, al is dat een taboe. 'Ons religieus feminisme moet zijn eigen taal creëren. Daarom willen wij de joodse wetten bestuderen zonder de uitleg van een man. We zouden bepaalde teksten niet mogen lezen. Als vrouwen masters in psychologie en rechten kunnen halen, waarom zouden wij dan geen thora-geleerden kunnen zijn? Mannen zijn erop tegen. Ze zeggen dat wij het inkomen verdienen, kinderen dragen en opvoeden. Als we ook nog thora-geleerden worden, bedreigen we de hiërarchie van de samenleving.'

Na 7 oktober heeft Feini met vele charedi-vrouwen als vrijwilliger de getroffen families geholpen. 'Maar op straat doen mensen neerbuigend omdat ik een pruik en lange jurk draag. Zo kwam ik tijdens de oorlog terecht in een demonstratie voor een staakt-het-vuren. De demonstranten keken me aan alsof ze me wilden villen, terwijl ze niet eens wisten waarvoor ik sta.'

Ik vraag waar ze dan voor staat. Feini antwoordt: 'We zullen compromissen moeten sluiten tussen religieuzen en vrijzinnigen. Tussen joden en niet-joden. Om de gemeenschap na deze oorlog te helen – ik heb het niet over winnen – moeten we toegeven. Ik hoop dat het staakt-het-vuren stand houdt,

zodat we vrede met onze buren en in Israël zelf kunnen sluiten. Oorlog mag geen doel zijn. Eigenlijk moet de joodse natie een *Beit Shalom*, een huis van vrede zijn.'